

Вир (скорочено)

Григорій Тютюнник

КНИГА ПЕРША

I

Йонька Вихор живе у Троянівці. Він має трьох синів: Гаврила, Федота і Тимка. Гаврило — широкоплечий чоловік, кульгає на одну ногу". Федот — невисокий, чорненький, служить у Червоній Армії. Тимко — "схожий ні на матір, ні на отця, а на проїжджого молодця". Парубок високий, худий, має чорне кучеряве волосся, гарячі очі. Тільки одна у нього турбота: з дитинства дражнять байстрюком.

1920 рік. Кривава битва червоних із махновцями. Молода Уляна йде по воду і знаходить у бур'яні пораненого червоного бійця. Дівчина доглядає за ним вдома. Через півтора року обозу з червоними Йонька повертається додому, і бачить у колісці хлопчика. Йосип розлючений на жінку і дитину. Він часто зривається так, що всі домашні ходять, як по струні. Тільки Гаврилові спокійніше: він уже чоловік сімейний і живе окремо від батьків.

II

Тимко разом з Денисом, Марком і старим Охрімом орють на Вишневому хуторі.

Туди ж і приїжджають дівчата працювати на бурячищі. Тимко бачить свою Орису, проте вона навіть не вітається з ним.

Опівдні дівчата палять бур'яниння. Орися з подругою Ганною йдуть до озера по воду. Тимко жене волів до водопою і по дорозі зустрічає дівчат. Він запитує Орису, чому вона не розмовляє з ним. Дівчина відповідає, що бачила його разом з Харитею.

Біля вогнища старий Охрім розповідає страшні історії. Денис повертається з полювання з двома курками.

Після вечері хлопці йдуть спати. Одна половина хати належить чоловікам, інша, через сіни, — жінкам. Тимко надіється піти на побачення, коли всі заснуть.

Вінтихо заходить у жіночу половину і кличе Орису. Раптом відчуває, як хтось хапає його за одяг. Тимко озирається і бачить батька дівчини Прокопа. Чоловік каже, що ніколи не дозволить дочці зустрічатись з Вихором.

III

Родина Гамаліїв відома як розбіяки. Вони не пробачають образи, із декількох слів лізуть у бійку. Інокентій Гамалія змолоду часто бився з парубками. Де тільки пахне битвою, обов'язково і він там.

Оксен Гамалія вдається у свого батька. Парубки роблять на нього засідки, але ніколи він у них не трапляє. У село приходить хлопець Устим і б'є Оксена. Хворого Гамалію забирає лікувати до себе молода дівчина Олена. Пізніше Оксенові брати відвозять його у лікарню, де він перебуває два місяці. Опісля він повертається додому, і довго не з'являється серед молоді. Невдовзі він йде на хутір, де, на великий подив, його зустрічають ніби конфлікту й не було. Устим п'є мирову і ставить Оксена старшим над

парубками.

Оксен проти волі батька одружується на своїй рятівниці Олені і забирає її до Троянівки. Інокентій заприсягається, що ніколи не пробачить цього вчинку. Батько не впускає до хати подружжя. Вони знаходять притулок у самотньої баби Сидорихи.

Олена — дівчина покірنا, працююта. Вона до вподоби старій. Коли Оксена забирають на службу, баба залишає дівчину жити у себе. Олені дуже тяжко і сумно. Жінки збираються на посиденьки до сусідів, а Олена сидить вдома. Вона боїться, що хтось напише Оксену листа, що вдома вона розважається без нього. Іноді дівчина думає, що Оксен її покине. Пригнічена такими думками, Олена постійно мовчить. Баба Сидориха лякається, бо думає, що дівчину наврочено.

Минає третя осінь, як Оксен пішов на службу. Маленький Сергійко, син Олени, уже бігає по двору. Баба Сидориха каже, що хлопчик — "викапаний дід Гамалія".

Оксен повертається додому. Він допомагає Олені по господарстві. Незабаром його призначають головою троянівської артїлі.

Життя Олени наповнене щоденними клопotaми по господарству і вихованню дітей. Вона любляча, але разом з тим сувора матір. Жінка працює і в артїлі, щоб люди не казали, що голова має ліниву дружину.

Кожного дня Оксен розгніваний, бо, приходячи на роботу, бачить ті ж самі помилки, що й раніше. Працівники, замість того, щоб правильно виконувати справу, просто виправдовуються.

Чоловік бачить, що на артільному дворі сплять конюхи і "сільський політикан" Кузько Сорокотяга краде солому. Гамалія каже Кузьку повернути солому, а той розповідає, що в нього нічим зварити їсти. Голова каже, що Кузько хоче мати горище хліба, замість розвитку чорної металургії, бо "як нападуть на них країни капіталу, то пампухами не відбитись".

Сорокотяга каже, що Оксен часто дорікає йому за жалість до куркулів, хоча це не так. Він розповідає, як у дитинстві його побив хазяїн-куркуль, за те, що хлопець заснув, пасучи телята.

Проте куркулі, на його думку, бувають різні. Василя Гончаренка виселили з села, як куркуля, хоча наймити в нього не працювали, землі було мало, у політику не втручався. Кузько вважає, що справжні куркулі живуть "в Казахстанах й Середніх Азіях, розводять пасіки, п'ють чай з медом".

Кузь забирає пусті носилки і йде додому.

До кабінету Оксена заходить голова сільради Гнат Рева. Він одягнений у шкірянку, галіфе. Гнат розповідає, що люди не виконують план по заготовці продуктів, і запитує Оксена, що він збирається робити. Гамалія відповідає, що не буде доповідати голові сільради: він не підлеглий йому.

Завгосп артїлі Григир Тетеря каже Оксену рушати у Власівку за деревиною. Але він переживає, щоб не переплатити за матеріал. Скупість Григора відома далеко за межами Троянівки. Він часто вичитує хуторян за всілякі дрібниці, а на роботі він ще вимогливіший. Коли приходять жнива, він приносить Оксену жменю зерна, яку

назбирав за комбайном. "Де ж видано, щоб так хліб марнувати?".

У кишенях Григора завжди дзвенять гайки і гвіздки, знайдені десь на подвір'ї.

IV

Тимко приїжджає до артільної кузні, де працює Василь Кир. Там Тимко зустрічає свого ворога Сергія Золотаренка, який теж "крутиться" біля двору Прокопа.

Лукерка просить Тимка покрутити сепаратор, бо їй навезли багато молока. Залишившись із Вихором наодинці, дівчина змінюється із балакучої та веселої перетворюється на мовчазну і насторожену.

Хлопець починає приставати до неї. Вона відштовхує його від себе так, що він вдаряється головою об стіну. Він покидає хатину і сподівається зустріти когось із хлопців, посміятись і забути свою невдачу. Він бачить Гараська Сича, якого вважають у селі трохи дурнуватим. Гарасько каже, що Тимко нікого з молоді не зустріне, бо всі пішли у кіно, яке вважається в селі видатною подією.

Вихор разом з Гараськом йдуть на Притулівку — бічну вулицю, де зустрічають громаду хлопців. Один з них каже, що наука йде вперед, і радить іншим вчитися, щоб життя стало цікавішим. Тимко каже, що якщо всі будуть ученими, то нікому буде працювати на землі. Перший відповідає, що хлопець неправильно думає про інтелігенцію, без якої неможливий розвиток. Він каже, що розумні люди винаходять техніку, яка полегшує працю селян, і ніхто з інтелігенції не дивиться з презирством на робочих людей.

Парубки йдуть красти сметану з погріба баби Прокопихи. Денис перелазить через тин і бачить сплячого Матвія Глека, якого всі не люблять за впертість і заздрісність. Хлопці вирішують викотити віз разом чоловіком на тирло. Тирло — невеликий острівець посеред Ташані. Коли вони спускаються до річки, Денис випадає з голобель і губить картуза. Хлопці знають: якщо троянчанин підніме картуза — відразу всі дізнаються, чия була робота.

Сумні та невеселі, вони розходяться по домам.

V

Старий Лук'ян Хомутенко має вісьмох дітей. Найстаршого сина Уласа він вважає "непридатним до господарства", бо він постійно лише читає книжки. Старий гнівається, що не має підмоги у робочих руках.

Улас успішно закінчує Зіньківську десятирічку. Лук'ян вражений впертістю та цілеспрямованістю сина, тому все-таки погоджується на навчання хлопця в університеті Харкова.

Юнак розгублений просторами великого міста. Він не знає, як себе поводити в натовпі. Його також лякають вступні екзамени, до яких він готувався все літо.

Улас йде в Дім колгоспника, щоб переночувати. Там йому відмовляють. Молодий хлопець, який стоїть у черзі, наказує дівчині-касиру виписати Уласу квитанцію, адже він із села і не має житла.

Розлючена дівчина виписує потрібний документ.

Улас знайомиться із своїм заступником, Миколою. Він теж вступає до університету,

тільки не на літературний, а на біологічний факультет. Микола розповідає, що виховувався у дитячому будинку. Він радить Уласу не стискати так сильно валізу, бо всі неодмінно здогадаються, де саме у нього заховані гроші.

Хлопці поселяються у гуртожитку на Толкачівці.

Улас на відмінно пише диктант з української мови.

Екзамен з російської мови у хлопця проходить невдало: він розгублюється, плутає слова, адже ніколи не чув живу російську мову. Жінка-екзаменатор ставить у залікову картку оцінку "погано", проте каже, що говоритиме про нього з ректором.

Улас засмучений. Він не хоче, щоб у селі з нього сміялись, тому у разі якоїсь невдачі, планує працювати на заводі в місті.

Надворі Хомутенко ділить всіх вступників на три групи: перша — діти з робітничих сімей, які одягнені чисто і просто. Друга — селяки, одягнені скромно і різноманітно. Вони тримаються осторонь і майже не розмовляють один з одним. Третя група — горді невдахи, що не раз намагаються вступити до університету. Вони ходять спокійно, навіть величаво і впевнені, що наука без них загине. Улас бачить безглуздість третьої групи і ненавидить їх.

Хлопець не знаходить себе ні в списках зарахованих, ні в списках людей, що мусять забрати документи. Як тільки він прямує до трамвайної зупинки, то чує голос Миколи. Хлопець докоряє Уласу, що той не помітив список тих, кого викликають на розмову з ректором.

У кабінеті ректора викладачі довго сперечаються чи брати хлопця на навчання, і врешті-решт пропонують йому перездати російську мову і вступити на історичний факультет. Він погоджується, і добре здає екзамен.

На третьому курсі Улас кидає навчання і їде додому. Він нікому не розповідає причину свого приїзду.

Мати бачить, що син мовчазний і замкнутий. Але хлопець заспокоює, що все в нього добре. Цілими днями він порається по господарству і читає книги.

VI

Гнат, голова сільради, сидить у своєму кабінеті. Його стіл реквізований у священика. Зелене сукно із стола здерли, і конюх Кузьма пошив з нього картуз. Побачивши це, Гнат викинув той картуз у річку. Він сказав, що релігія — наркотик народу.

Щоранку Гнат перевіряє, чи вийшли всі селяни на роботу.

Мандруючи селом, він помічає віз із Опанасом Бовдюгом, Гараськом Сичом, Охрімом Горобцем, Сергієм Золотаренко і Андрієм Блатуліним — Латочка. Біля возу йде Северин Джмелик — "двогубий", бо колись йому розбили губу на дві частини. Гнат запитує їх, чому вони так пізно їдуть орати. Вони відповідають, що довго працювали за Пісочковим. Рева каже, що якщо вони брешуть, то викине їх з колгоспу за ледарство.

Щоразу Гнат заїжджає до медпункту і школи. В амбулаторії він бачить стару бабу з кошиком їжі. Рева звинувачує фельдшера у хабарництві. Лікар, щоб хоч якось урятувати своє становище, шукає спирт. Проте голова каже зайти до нього, що означає

принести спирт у кабінет, щоб ніхто не бачив порушень у його службових обов'язках.

У школі Гнат випитує, чи новий учитель не говорить про Махна як про революціонера. Йому відповідають, що ні.

Огляд села не проходить без неприємностей. Гнат бачить, що топиться хатина Ганни Лященко, хоча в цей час вона має бути на роботі. Рева, зайшовши всередину, бачить, що жінка пече хліб. Він заливає водою піч. З кімнати вибігає Улас і каже, що голова порушує закон. Рева погрожує парубку поганою характеристикою.

Коли розлючений голова їде луками, то бачить шатра циган. Вони нападають на нього, йому ледве вдається втекти на Княжу Слободу. Там він зустрічає Оксена і розповідає всю ситуацію. Оксен радить сильно "не налягати на людей", бо вони його можуть вбити.

Уже в Троянівці Гнат викликає районну міліцію. Двоє міліціонерів, замість пошуку циганів, відпочивають у свого приятеля, який живе на кордоні району. На третій день гостювання вони повертаються і доповідають, що не натрапили на сліди конокрадів. Так Гнатові не вдається поквитатись зі своїми кривдниками.

VII

Оксен їде поглянути, як йде сімба. По дорозі зустрічає батька Інокентія, який не цікавиться життям свого сина. Тільки мати навідує своїх онуків, жаліється на характер чоловіка.

Коли мати помирає, Інокентій деякий час живе самотою, а пізніше приводить у дім молоду вдову Горпину. Вона добра і товариська жінка, але дід забороняє їй виходити надвір.

Оксен розуміє, що старому важко жити самотою, тому не заперечує проти Горпини. Але старий вважає, що син його осуджує.

Оксен запитує батька чи потрібна йому якась допомога. Старий Гамалія відповідає, що ніколи ні в кого не просив і не проситиме допомоги. Чоловік пропонує батьку сісти на коня. Старий все-таки погоджується і, дивлячись на ниву, радить сіяти зерно в іншому місці. Оксен пропонує помиритися, проте батько відмовляється і йде пасти биків.

Коли Оксен приїжджає на поле, бачить, що сівалки лежать і працівники нічого не роблять. Северин Джмелик з насмішкою каже, що сівалка зламалася. Оксен, розлючений бездіяльністю людей, ледве не кидається на Джмелика. Северин сідає на коня і мчить у Троянівку.

Голова їде до сіячів Латочки, Підситичка і Бовдюга. Бовдюг — "широкий у кості дядько з вусами, які надають йому сердитості. Насправді він хоч і неговіркий, проте добрий і сильний".

Хома Підситичок — "привітний, ввічливий, але скупий. Його мова наповнена пестливими словами".

Андрій Блатулін, прозваний Латочка, бо має на щоці родимку завбільшки з копійку. Він каже Оксену, що робітники краще доглядають свою землю, ніж артільну. Щоб цього уникнути, він радить гарантувати кожному трудові. Сергій Золотаренко не

погоджується з ним. Він повністю підтримує Радянську владу, і каже, що, якщо потрібно, готовий організувати молодіжну бригаду, щоб справитися без них.

Бовдюг радить Оксену бути суворішим з підлеглими.

По дорозі додому Оксен розмовляє з Северином і каже не бунтувати колгоспників. Гамалія жалкує, що не знищив його сім'ю у 1932 році, адже зараз було б менше проблем. Джмелик відповідає, що ще не пізно це зробити, проте впевнений, що це нікому не вдасться.

VIII

Йонька переконаний: без нього господарство б пропало. Насправді ж Уляна дає всьому лад. Чоловік бачить, що все роблять не так, як він бажає, тому гримає дверима і сердиться. Жінка ходить спокійна, знаючи, що все буде як вона захоче.

Йонька разом з Гаврилом і Тимком ідуть на хутір Ковбики по колоди. Всі розуміють, чим може закінчитися подорож із краденою деревиною. Коли вони повертаються додому, то зустрічають лісника. Він змушує їх повернути матеріал, складає акта.

Йонька біжить до сільради, щоб поскаржитися на вчинок лісника. Але в сільраді його не приймають. Вихор їде в Зіньків, у райвиконком. На горі його наздоганяє Прокіп Тетеря. Старий повертається назад у Троянівку і б'є Тимка, за те, що хлопець "зводить з розуму" Орису.

Тимко разом з другом Марком йде до хатини Прокопа Тетері і каже, що кохає Орису. Дівчина відповідає, що теж його любить. Але батько проти їхніх стосунків. Хлопець обіцяє, що забере дівчину силою.

IX

Прокіп повідомляє Оксену, що закінчується зерно на посіви. Гамалія звинувачує Гната у тому, що він обіцяв району перевиконати роботу. Оксен виконує держпоставки, але додаткових робити не збирається. Він не хоче залишати колгоспників без куска хліба через те, щоб Гнату йшли грамоти.

Оксен привозить від голови "Зорі" Самійла Чередниченка мішок зерна. До Гамалія приїжджає Дорош — "щуплий чоловік у військовій шинелі". Він каже, що приїхав сюди як секретар майбутньої партійної групи. Він трохи знає агрономію і тваринництво, тому працюватиме у артілі. Оксен помічає, що Дорош смикає шиєю. Гість відповідає, що його контузило на фінській війні.

Дорош проживає у хаті Оксена. Голова цікавиться, що змусило його шукати важку роботу у колгоспі. Дорош відповідає, що для побудови комунізму потрібно "виймати руки з галіфе" і робити трудову дисципліну. Оксен каже, що зі старими людьми далеко не поїдеш, молодь забирають на шахти й заводи, і випускники десятирічок ідуть вчитися до міста.

X

Дорош відчуває себе у незвичній обстановці, адже перед ним немає військової служби, яку він не любив, і натомість природа, свіже повітря і здорові люди.

У корівнику він зустрічає Кузьму. Він скаржиться на свого помічника Митька, який нічого не робить. Він переконаний, що буде лихо: ріжуть корма, бо зима була люта.

Вони вичищають хлів. Дорош часто зупиняється, щоб відпочити, бо має слабке здоров'я. Він дивується незвичайною силою і майстерністю Павла Гречаного.

Гнат звинувачує Оксена, у тому, що він приймає на роботу людину з невідомим минулим. "Може, він із репресованих?" — думає Рева і йде відвідати Дороша.

Військовий навідріз відмовляється відповідати на будь-які його питання і радить їхати у район, де його точно знають.

Гнат приголомшений словами Дороша.

XI

Оксен запрошує на свої засідання не тільки чиновників, а й усіх бажаючих.

Коли Дорош заходить у контору, то не розуміє, що відбувається саме засідання правління, адже там дуже багато людей.

Дорош пропонує людям переобладнати ферми, тому що взимку у тих приміщеннях холодно тваринам. Він додає, що ферма — їхній доход, тому за перевиконання плану по молоці, вони отримають плату за шерсть.

Оксен відповідає, що вони працюють над розвитком ферми і мають деякі зрушення: раніше було дев'ять голів худоби, а тепер дванадцять. Дорош відповідає, що це не прогрес, коли за десять років господарства така статистика.

Після того засідання Валентин Дорош переїжджає на квартиру Сергія Золотаренка. Він каже, що з не зживеться в одному будинку з Гамалією.

XII

Через два дні після невдалого сватання Тимко ледве не топиться у воді. Його рятує Джмелик.

Тимко бачить на ногах Орісі сліди від ударів батога. Він просить трохи потерпіти, адже вони не мають куди піти. Він обіцяє стати на ноги, самостійно заробляти на хліб, тоді вони й заживуть з Орисею.

XIII

Орися йде до Ташані полоскати одяг. На річці зустрічає Лукерку. Вона розповідає, що зустрічається з Сергієм. Серед білизни Лукерки, Орися помічає носову хусточку, з двома літерами "Т.О.". Вона пригадує, як танцювала з Тимком. Коли їй зробилося жарко, вона вийняла хустинку і хотіла витерти собі чоло, але хлопець вихопив носовичок і заховав його до кишені. Тоді Тимко вперше поцілував її.

Тому, коли дівчина бачить свою хустину в руках суперниці, вона гнівається і б'є Лукерку. Дівчат насилу розганяє Охрімова жінка Федора. Вдома дівчина нічого не розповідає матері.

XIV

Колгоспникам видають халати і чоботи. На фермі заводяться нові порядки: висить режим дня. Дорош радить усім вчитися доглядати худобу. Годують тварин за графіком, чергування на роботі регулярне. Хорошу роботу заохочують додатковою оплатою. Нові правила впливають на роботу усіх працівників.

Завідуючий фермою наказує щодня видавати Гречаному по літрі молока за його самовіддану роботу. Явдоха рада усім реформам на фермі.

Дорош засмучений: надої падають, корму не вистачає. Оксен їде на хутір шукати коваля Василя Кира, який розважається у своїх далеких родичів і не з'являється на роботу.

Оксен повертається з хуторів п'яним. Дорош питає поради Григора. Чоловік розповідає, що недалеко є цукровий завод, але жом, який належав фермі, уже давно витратили.

Дорош вирішує все-таки спробувати попросити і їде на завод разом з Сергієм і Денисом.

XV

Дорош засмучений, бо артільні справи погані: трудова дисципліна в колгоспі пущена на самоплив. Він вважає, що потрібно її зміцнювати, враховуючи економічний стан артілі.

Дорош запитує чоловіків, чому люди крадуть. Сергій відповідає, що нічого не скаже, бо його звинуватять у контрреволюційній агітації, але додає, що люди з хлібом нічого не крастимуть. Іншою стороною є те, що зерно вивозять закордон, особливо в Німеччину. Дорош каже, що крадіжки відбуваються через низьку свідомість людини. Він зізнається, що сам корінний селянин.

Діставшись Чупахівки, вони бачать дуже великі черги людей, які теж чекають на жом.

Валентин Павлович відшукує начальство і просить дати корму, бо колгосп має погані справи. Чоловік мовчить. Дорош добре розуміє, що він хоче показати свої великі можливості перед іншими. Зам не підозрює, що маневр його спілкування розгадано. Дорош мовчки слідкує за чванством і безглуздістю зама. Нарешті йому виписують розписку на дві тонни жому.

Радісний Дорош бачить на дворі Сергія з рушницею. Він розповідає, що під виглядом сторожа наповнив свій віз кормом.

Троянівці благополучно приїжджають додому.

XVI

Суперечка Уласа і Гната не закінчується розмовою у хаті Ганни Ляшенко. Гнат шукає компрометуючі матеріали на хлопця. Улас же не змінює свою поведінку, вітається із Гнатом, але в душі не любить його зловживання службовим становищем. Хомутенко вважає, що не можна миритися з несправедливістю, тому пише статтю у обласну газету. Незабаром з газети приходить відповідь, що редакція зацікавлена матеріалом і веде розслідування. Проте розслідування ведеться не так, як уявляє Улас. Лист хлопця надсилають у район. Голова райвиконкому особисто дзвонить до Реви і запитує, що він там робить. Гнат відповідає, що веде боротьбу з циганами та бродягами.

На цьому розслідування району закінчується. Гнат продовжує займатись фабрикуванням особистої справи хлопця. Характеристику Уласа він розпочинає з пригадування антирадянських вчинків далеких родичів хлопця і не відступає навіть від дрібних фактів. Наприкінці Рева описує, як саме Улас підриває авторитет голови сільради.

Хомутенко отримує записку, що потрібно негайно з'явитися у сільраду. Гнат запитує хлопця до якої таємної організації він належав, коли вчився у Харкові. Улас нічого не відповідає, тільки каже, що Гнату не досягти своєї мети. Хлопець обіцяє розіслати свою статтю в газети.

XVII

Сергій Золотаренко має німу сестру Саньку. Їхнє дитинство було важким, бо померли батьки. Сергійко був школяриком, а Санька — молодю дівчиною, яку потрібно було видавати заміж, але ніхто не брав через її ваду.

Санька любила і захищала брата. Німота зробила дівчину хитрим і мстивим відлюдником. На роботі в артілі Санька працювала де найважче, дивуючи усіх своєю силою та витривалістю.

Коли Санька знайомиться з Дорошем, то припускає, що він — добрий і поважний чоловік. Він показує свою рану, отриману на фінській війні. Жінка намагається зобразити, що за заповідями Божими не можна вбивати людей, бо вони всі хороші.

Щовечора до Золотаренків навідується багато людей. Дорош уважно слухає розповіді селян і відчуває, що вони натякають на щось важливе. Сергій каже, що до Валентина горнуть люди, і це нелегко заслужити. Оксен, на його думку, чоловік непоганий, але хитрий: хоче бути добрим і перед начальством, і перед працівниками. Але так бути не може. Сергій вважає, що Радянська влада турбується про народ, але влада Троянівки все руйнує. У цьому він бачить "заслугу" Гната. Він грубіянить, ображає працівників. Гнат готовий віддати життя за чинну владу, але не помічає, як сам її підриває.

Дорош згадує випадок, коли на вокзалі загубилася маленька дівчинка. Чоловік почував себе винним, адже не допоміг дитині знайти бабусю, хоч мав можливість. Чоловік надіявся на інших. Таке ж почуття вини охоплює його і тепер.

Валентин розуміє, що віддався роботі, не помітивши непослідовності у характері Оксена і його примирення з Гнатом. Він вважає, що Реву потрібно змусити визнати свої помилки і припинити чинити неподобства.

Розмову перебиває Джмелик, що заходить у хату. Дорош знає, що цей анархіст не раз сидів за ґратами за контрреволюційні розмови. Його батька репресували, а його самого вигнали з армії. Вони грають у карти, і Дорош виграє Северина. Джмелик каже, що не хоче покинути цю "компанію по агітації за Радянську владу". Він додає, що Дорош заслав його батька на смерть. Валентин відповідає, що Северин негідник, і його слідувало розстріляти разом з батьком.

Ввечері Дорош розповідає, як отримав свою рану в спині. Коли йому було вісімнадцять років, у його село приїхав комсомолец Сазон проводити колективізацію. Він попросив Валентина допомагати йому, адже хлопець добре знав місцевість. Коли вони пішли розкуркулювати Прокіпа Хвилю, то Валентина поранив "ворога" брат — горбань. Він штирхнув молодого хлопця вилами у бік.

Після того випадку Валентин запам'ятав, що не можна гратися з ворогом, а потрібно бити. Сергій розуміє, що Дорош має на увазі Джмелика.

XVIII

Вранці біля сільської ради збираються підводи. Люди не знають, навіщо їх викликають. У кабінеті Гнат каже Оксену і Валентину, що район наказує їм переселити людей. Дорош пропонує перевозити все по частинах. Рева відповідає, що це його не влаштовує, бо забагато проблем. Він каже, що сам вирішуватиме справу. Дорош тихо каже Оксенові наглядати за Гнатом, бо це важлива державна справа.

Тимко жалкує, що потрібно покидати рідний край. Сергій відповідає, що Радянська влада робить для села добро.

Гнат каже натовпу, що прийшов час йти вперед і розвиватися, а не "пити, грати і не приймати жодної участі в житті села". Люди гніваються і ледве не б'ють Гната. Оксен, бачачи, що справи йдуть погано, каже, що вони обов'язково переселять хутір, бо так постановив уряд. Відвертість Оксена приголомшує людей. Гамалія дає знак Сергію. Той біжить у найближчий двір, вилазить на дах і зриває парки.

Люди починають повторювати все за Сергієм.

Тимко з Охрімом розбирає хату якомусь чоловіку. Він має жінку і дочку. Тимко помічає красу тієї дівчини і слідкує за нею, щоб поговорити. Але вона ходить так, щоб їхні стежки не зійшлися.

Дівчина просить Тимка допомогти витягти діжку у льосі. Коли вони заходять туди, Тимко обнімає дівчину. Вона кричить, і матір відзивається на той крик. Стара запитує Тимка чий він син. Дізнавшись, що Ульяни Вихор, вона посміхається, бо знає її.

Коли діжку піднімають нагору, дівчина, більше не перемовляється з Тимком.

Господар звинувачує Вихора у крадіжці меду. Охрім зізнається, що це він зробив.

Увечері, коли вози рушають в дорогу, дівчина пригощає Тимка медом. Він згадує солодкі поцілунки Орісі.

Останнім із хутора виїжджає Гнат Рева. Він трохи п'яний, бо його підпоїли хуторяни, сподіваючись переселитись пізніше. Коли Рева їде яром, хтось двічі у нього стріляє. Гнат з пораненою рукою мчить до Троянівки. Фельдшер каже, що рана не страшна. Рева разом з Дорошем і Гамалією міркують, хто міг це зробити. Гнат вважає, що це або Улас Хомутенко, або Северин Джмелик. Дорош каже, що він ручається за чесність Уласа. Вони йдуть арештовувати Северина.

Гнат розповідає слідчому про все, що трапилося. Джмелика тимчасово закривають у сільрадівську в'язницю.

XIX

Дороша викликають у район. У військкоматі він бачить низького, енергійного чоловіка у формі майора. Він каже, що Валентина хочуть бачити у райкомі.

У райкомі його приймає перший секретар Корнієнко. Він каже, що особисту справу відсилає у військову частину, де служитиме Дорош. За його словами, у тій біографії мало доброго, бо він покриває Хомутенка, на якого повно компрометуючих матеріалів. Корнієнко навіть каже, що має докази, як Валентин хотів здатися фінам у полон.

Розлючений Дорош покидає райком. По дорозі він зупиняється відпочити.

Чоловік згадує свою битву з фінами, поранення. На війні він онімів. Позбавлений

можливості спілкуватися, Дорош впав у депресію. Цілими годинами він спостерігав за дідом, що працював на подвір'ї. Працездатність старого вразила Дороша, і він вирішив боротися зі своїм недугом і став частіше з'являтися серед людей. Валентин чесно виконував усі вказівки. Одного разу він почув звук машини і розмову. Професор повідомив, що хлопець здоровий.

Дорош раптом помічає, що лежить біля братської могили червоних бійців, вбитих махновцями в 1919 році.

Він хоче попросити Гната привести ті могили до ладу.

Приїхавши додому, Валентин збирає свої речі. Дорош каже Оксену і Сергію, що викликають усіх командирів запасу і він йде в армію. Він каже, що німці не просто стоять біля кордонів Радянського Союзу. Оксен каже, що ніхто не посміє напасти, бо є договір. Валентин не поділяє захоплення Оксена.

У селі люди швидко дізнаються, що Дорош їде, тому приходять провести.

Дорош впевнений: починається його нове життя.

XX

У Троянівку несподівано з'являється Федот Вихор з дружиною Юлею. Жінка не дуже рада приїзду до села. Бачачи батьків чоловіка, Юля не цілує їх, до того ж запитує, чого старий так погано вдягнений. Йонька відповідає, що для господарства його одяг підходить.

Уляна виносить надвір чавун з гарячою водою. Юля, не соромлячись чоловіків, знімає з себе чорну кофтину. Юля безсоромно розглядає Тимка.

Ввечері чоловіки збираються поговорити між собою. Кузь запитує Федота про достаток у селі. Вихор каже, що всі сили країни йдуть на важку індустрію, у кінці п'ятирічки всього буде доволі і людям буде добре. Кузь запитує чи правда, що німці йдуть до СРСР. Федот каже, що це йому невідомо, але нічого поганого не буде, бо з Німеччиною є угода про ненапад. Крім того, люди не повинні боятись, бо Радянський союз — наймогутніша країна світу.

Федот дає Йоньці тканину, військовий одяг і просить нікому про це не говорити.

Тимко сидить ображений. Він розуміє, що всі, крім матері і Гаврила, його ненавидять. Він пригадує, як у дитинстві батько купив нові чоботи Федотові, бо він був старший. Також батько хотів його якнайшвидше вирядити з хати.

Ще в дитинстві Тимко зрозумів, що між ним і батьком не буде миру, тому подорослівши, мав бажання помститись.

Увечері Тимко з Орисею зустрічаються.

XXI

Йонька рано прокидається, щоб накосити сіно. Він не наважується будити гостей, бо дуже боїться невістки. Старий вважає, що дівчина із заможної родини, а до багатих у нього пошана. У її присутності Йонька не може вимовити й слова.

Чоловік нарешті зважується збудити Федора. Юля вирішує піти подивитись на косьбу. Коли уже всі зібрані, невістка раптом тягне Йоньку до хати. Незабаром він виходить звідти у Юлиному взутті на підборах і капелюсі. Уляна каже Юлі не глузувати

зі старого батька.

По дорозі брати згадують веселі історії дитинства і миряться. На лузі Вихори зустрічають старого Гордія Кошару з сином Денисом.

Уляна готує обід, а Юля стоїть під вербою і переживає, щоб не заразитись можливими отруйними рослинами. Дівчина спостерігає за Денисом.

Гордій жалується, що Денис погано працює, бо часто бігає постріляти зі своєї рушниці.

До косарів прибігає бригадир Прокіп і каже, що має вказівку не давати той викіс ділянки.

Чоловіки шукають іншу територію. Уляна бере граблі і ворушить сіно. Її тішить думка, що його поїсть колгоспна худоба.

Юля теж бере граблі, але працює ліниво, часто позираючи в той бік, де косить Денис. Вони зустрічаються поглядами. Дівчина просить Дениса показати найближче озеро чи річку. Вони приходять до порослої очеретом заводі. Денис підхоплює її на руки. Юля просить відпустити, погрожуючи своїм чоловіком. Денис сміється і йде назад.

Уляна каже Федотові, щоб він дивився за своєю жінкою. Уночі, він запитує її про Дениса. Жінка сміється з того, що Федот її ревнує, і сварка закінчується примиренням.

XXII

Денис — наймолодший син Гордія та Мотрі Кошари. Він безжалісний, лінивий, грубий і злодійкуватий. Хлопець працює у колгоспі і займається полюванням. Він завжди запізнюється на роботу.

Оксен наказує Денису і Сергію навозити з лісу деревину. Чоловіки працюють справно.

Сергій — "худий, вузькоплечий, але витривалий чоловік. Має рівний, тонкий ніс, високий лоб, маленькі губи".

Після обіду, Кошара йде до лісової криниці по воду. Там зустрічає Юлю, яка прийшла попрощатися, бо їде.

Денис обнімає її. Юля каже йому приходити ввечері до верб.

XXIII

Тимко разом із Марком, Денисом і Павлом Гречаним косять артільне сіно. До Вихора прибігає заплакана Оріся. Дівчина каже, що її батько завіз всі речі в інше село, де вона повинна жити. Але Оріся втекла до Галі Басаврючки.

Тимко каже Орісі побути до вечора у Галі, а він щось придумає.

Він згадує, як разом з Орісею цілими годинами стояв, обнявшись, на ташанському мосту.

Коли хлопець заходить у сіни, чує розмову батьків. Йонька каже, що Тимко, не його син, сів йому на шию і нічого не робить. Повечерявши, хлопець бере весло і йде до Ташані. У садку він зустрічає Йоньку. Старий йде з хлопцем, тому що боїться, що наловлену рибу він продасть і забере собі гроші.

Коли вони добираються місця, Тимко щосили б'є старого веслом, переганяє човен

на інший берег і йде до Марка. Він просить його бути за боярина і йде до Галі Басаврючки, де ховається Оріся.

Йонька довго лежить нерухомо і міркує, як вибратися до потрібного берега. Зробити це нелегко, бо він знаходиться на острові. Старий вирішує там переночувати.

Уранці Охрім бачить, як на острові рухається копиця сіна. Він прибігає у сільраду і каже, що бачив особливо небезпечного злочинця. Гнат біжить на Ташань шукати порушника, але нікого не знаходить. Охріма за брехню змушують чистити сільрадівську конюшню, а Йонька приходить додому аж опівдні.

XXIV

До Троянівки приїжджає міліціонер, який повідомляє про початок війни. Людям наказують розходитися по роботах, і вночі закривати вікна ряднами, бо ворог бачить з літака світло і бомбить.

Люди працюють тривожно: кожен чекає новин із фронту.

Перша ніч тривожна. Люди збираються біля дворів, пильнуючи небо, але воно тихе, мирне. Люди сподіваються, що німці зникнуть, як у 1918 році.

XXV

Тимко та Оріся живуть у далекої Орісиної родички — самотньої тітки Параски. Молода сімейна пара добре хазяйнує, до того ж допомагає у всьому старій.

Звістка про початок війни змусила їхні душі постійно тривожитись. Енергійна, весела Оріся робиться мовчазною і похмурою. Тимко часто курить і мовчки сидить під хатою. Іноді до нього приходить Марко.

Оріся постійно плаче, каже, що не зможе жити без коханого. Тимко відповідає, що сльозами не зарадити горю.

Одного вечора до Тимка приходить Северин і просить притулку на кілька днів. Вихор не відмовляє, адже колись він врятував його від смерті. Оріся наполягає вигнати Северина. Тимко розуміє, що Оріся може все розповісти людям, і тоді посадять їх обох.

Коли дівчина повертається додому, то бачить у своєму дворі Гната із Сергієм і Денисом. Вони обшукують помешкання. Оріся виганяє з двора чоловіків.

Пізно вночі Тимко випускає свого постояльца.

XXVI

26 червня Троянівка отримує перші повістки з військкомату. Із старших викликають Панаса Гичку, Микиту Чугая, Охріма Горобця, а з молодших — Дениса Кошару, Сергія Золотаренка, Тимка Вихора, Уласа Хомутенка і Марка Дудочку. Біля колгоспу лунає плач і крик. Всі прощаються з рідними. Оріся дає Тимку в хустинці шматочок коси, щоб не забував про неї.

У дорозі всі мовчать, щось думають своє, але потім починають спілкуватися один з одним і співати. Рано-вранці вони дістаються військкомату. Двір наповнений мобілізованими.

Лейтенант призначає Микиту Чугая старшим у групі троянівців.

Чоловіки проходять медогляд і шикуються у шеренги. Тимко прощається з Павлом Гречаним і каже йому, що йде навчатись у тил.

КНИГА ДРУГА

I

Люди як ніколи чекають газет, щоб дізнатися новини. А вісті тільки невтішні: німці палять, убивають, грабують.

Кожне село готується захищатись: створюються групи людей по боротьбі з німецькими парашутистами. У сільраді постійно чергує Гнат. Ташанський міст охороняють Кузь, Бовдюг та Гаврило Вихор.

Кузь каже іншим чоловікам, що не розуміє, яким чином німці просовуються вперед. Гнат відповідає, що це така політика влади: спочатку заманити ворога, а тоді бити його. Наказують все палити: зерно, заводи, щоб нічого не дісталось німцеві.

Оксен їде у Зіньків. По дорозі бачить багато машин з евакуйованими євреями.

Корнієнко повідомляє Оксену, що німці перейшли Дніпро, тому наказує евакуйовувати село, роздати хліб колгоспникам. Корнієнко дає Оксену пістолет.

II

Бійців, які відбилися від своїх частин, командири завертають у дніпровські окопи.

Група Дороша витримує сім днів атаки. Залягає тиша. Валентин посилає сержанта Чохова на лівий берег, де хтось ще стріляє. З Чоховим ідуть Чумаченко і Огоньков. На дорозі вони бачать розбиту гармату. Хтось кричить стояти. Сержант Чохов каже, що вони "свої" і наказує вести їх до головного. Головним є Микита Чугай. Чохов запитує Микиту, чому він не прислав до їх зв'язківців. Чугай відповідає, що він не вчився у військовому, тому не знає, як правильно зробити.

Уночі двадцять людей рушають на улоговину. Ворожий снаряд попадає у мінний склад. Чумаченко йде на розвідку. Чоловік знаходить заритих у пісок людей. Всі вони вже мертві. Раптом він чує стогін і бачить засипаного до пояса лейтенанта Дороша. Він несе його до своїх бійців. Дорошу роблять перев'язку, і всі йдуть далі.

Дорош постійно має видіння, що боєць сидить під деревом і ніби спить. На ньому горить одяг, але чоловік не кричить, а сидить мовчки.

Військові просуваються у нелюдських муках. Усі голодні та ослаблені.

Вони знаходять дорогу, добираються хутора і стукають у першу хату. Їх зустрічає дід. Він дає їм підводу. Син старого, Микола везе їх на Борзенків хутір до кума Никифора. На півдорозі чутно гудіння машини. Бійці ховаються при дорозі. Погасян дає знак, у шофера стріляють. Машина з'їжджає в кювет і глухне. Мертвий шофер лежить, двоє німців тікають, відстрілюючись. Вони ранять Огонькова. Дорош сідає у машину і везе побратимів.

III

У троянівському колгоспі відкривають комори, стайні. Біля контори стоять підводи, навантажені продуктами.

Оксен просить дружину евакуйоватись, проте вона відмовляється.

Гамалія каже Григору розібрати і заховати сільськогосподарську техніку, роздати людям зерно, закопати деякі продукти.

Оксен та Гнат супроводжують евакуйованих. Як тільки вони доїжджають до перших

хат, із соняшників виходять два бійці. Гнат показує їм документи. Людей пропускають, тільки забирають Гнатового коня, як "військове майно".

Біля будинків сплять бійці. З хати виходить капітан Гребешков, оглядає документи Оксена і Гната і пропонує їхати разом, бо може статись оточення. Капітан веде бійців на Харків, де будуть формуватися дивізії.

Оксен все-таки вирішує частину шляху пройти разом з ними. Серед воїнів, він впізнає свого земляка Панаса Гичку. Чоловік розповідає, що німець дуже атакує, а у радянських воїнів немає техніки. Він дуже жалкує за бійцями, які втопилися у Дніпрі.

У лісі вони зустрічають з півдесятка партизанів на чолі з Олифіром Кузьменко.

Капітан знову пропонує Оксену їхати з ними, проте той відмовляється. Гнат же вирішує їхати за військом.

IV

Тимко Вихор, Марко Дудочка, Сергій Золотаренко і Денис Кошара перебувають у Святогорську в запасному артилерійському полку. Вони не вивчають військову справу, а виконують різну роботу: риють окопи, плетуть тини, працюють на кухні. Старші дивляться на них, як на тих, що ходять без діла.

Незабаром Дениса Кошару і Сергія Золотаренка переводять на навчання. На другий день зникає один троянівець Гарасько Сич.

Лейтенант Махоткін допитує Тимка про Гараська. Вихор каже, що нічого не знає, до того ж додає, що збирається на фронт. Махоткін каже, що це йому не вдасться.

Уже в курені Марко зізнається, що був свідком утечі Сича, і просить Тимка нікому про це не розповідати. Вперше Тимко задумується над тим, що навіть серед односельчан є погані люди.

Уранці людям наказують збиратись у дорогу. За кілька днів вони проходять Слов'янськ, Костянтинівку, Дружківку, шукаючи військову частину. Люди, надіючись, що їх скоро обмундирують, беруть найкращий одяг, який у дорозі рветься. Сухий пайок закінчується, усі голодують. Вони доходять до станції Яма, яку недавно бомбили німці. На колії — ешелон з пораненими. Серед них Тимко впізнає свого брата Федота. Він запитує про сім'ю. Тимко розповідає, що покидав усіх живими. Федот просить брата збігати купити яблук. Коли Тимко повертається назад, ешелону вже немає.

Надвечір колона підходить до степового села Розендорфа — місця розташування німецьких колоністів. Тимко, Марко, галичанин Прокопчук і татарин Ахметка заходять до найближчого будинку.

Командир дає Тимку пістолет і наказує перевірити чи все спокійно. За селом Вихор бачить стару жінку, яка щось шепоче. Він веде її до командирів. Комісар каже, що це божевільна німкеня з колоністів, і наказує її обігріти.

Наступного ранку всі мандрують по Воронежській області. Нарешті зупиняються у якомусь великому селі. Тимко з товаришами перебуває у хаті ще не старої жінки, яка живе з двома дітьми і батьком. Хлопці допомагають їй по господарству.

У це село приходять арештовані. Усі шикуються на майдані. Комісар каже, що передає арештованих цій частині, і просить чесно служити трудовому народу. Тимко не

розуміє, де він знаходиться. Один чоловік, каже, що всі тут неблагонадійні.

Хлопець повертається на свою квартиру, куди приходять ще двоє молодих хлопців. Вони зганяють діда, займають найтепліше місце і найперші приймаються вечеряти. Одного звуть Госька, другого — Тоська.

Тимко, навіть не підходить до столу з їжею. Марко кладе у тканину декілька картоплин, і хоче віднести Тимку, але Тоська вдаряє Марка по руках. Гаряча картопля обпікає Марка.

Злий Вихор йде до командування і запитує, за що він тут. Костюченко відповідає, що за переховування злочинця Северина Джмелика. Комісар пояснює, що не може йому зараз дати у руки зброю, оскільки він має незрозуміле ставлення до Радянської влади.

Тимко, заходячи до хати, бачить чеченців, що шукають місця прилягти. Хлопець добре ладить з чеченцями. Елдар розуміє, що двоє молодих чоловіків погано ставляться до хазяїнів. Тоська підходить і сипле Маркові в очі попіл. Тимко штовхає Тоську. Він дістає ножа, але його вибиває Елдар. Він ледве не вбиває Тоську кинджалом. Злякані Тоська і Госька покидають хату.

V

У колгоспі гамір, бо роздають зерно. Люди гребуть пшеницю у мішки, рядна, торби.

Надвечір все переходить у справжній грабунок. До колгоспу приїжджають залужани, забирають весь інвентар. Тетеря благає, свариться, але ніхто не слухає.

Тетеря збирає Бовдюга, Кираї ще десяток людей. Карпо, Северин та Андрій Джмелики забирають колгоспне майно, кажучи, що будуть вільними господарями із допомогою німців.

Северин з своїми братами б'є Кира.

Павло кидається на залужан. Вони тікають. Після цих подій Тетеря робиться ще мовчазнішим, цілими днями сидить удома.

VI

До будинку Орісі та Уляни приїжджає багато бійців. Дорош просить покласти у них пораненого. Валентин бачить, що у Троянівці все спалено. Григор Тетеря розповідає, що приїхали залужани, стали забирати зерно і техніку. Василь Кир, Латочка, Павло Гречаний не хотіли віддавати, зчинилась бійка, троянівці розігнали залужан. Тоді Джмелі підпалили колгосп.

Тетеря радить не гарячитись, трохи почекати, бо Джмелі невдовзі пиячитимуть. Тоді їх можна і накрити.

Пізно ввечері до Дороша приходять незнайомий чоловік і каже, що Карпо Джмелик веселиться у своїй хатині і при собі має кулемет.

Дорош викликає Погасяна, Чохова і наказує йти до хати Карпа.

У хаті чути співи. Микита сам заходить до будинку. Він розповідає Джмелику, що втік з армії. Карпо запрошує його до столу, але спочатку обшукує. Коли він підходить ближче, Микита його б'є і забирає зброю.

У хату забігають бійці, зв'язують Карпа і тягнуть його лугами.

Уночі Оріся бачить, що поранений боець підвівся і кличе її. Огоньков просить Орісю перенести його у інше місце, бо "його хочуть убити". Раптом Огоньков схоплюється, кричить, а тоді помирає.

Бійці збираються і їдуть на схід. У лісі Чугай вбиває Карпа.

VII

Фронт наближається.

Страх живе серед людей. З того часу, як Джмелики пограбували артіль, Павло Тетеря постійно сидить удома і записує в книгу все колгоспне майно.

"Новою властю" у селі є Северин Джмелик, Андрій Джмелик, Тадик Шамрай і Гошка Мотовило. Вони ходять по хатах, вимагаючи зброю, щоб передати її німецькому командуванню. Але останнім часом вони тільки крадуть самогон на Залужжі.

Йонька, після колотнечі в артілі, краде худобу, зерно.

Гаврило бачить Юлюу платті з широким вирізом. Вона каже, що йде до німців глянути на європейську культуру. Чоловік каже, що вони, можливо, вбили Федота. Юля відповідає, що це війна, а на війні завжди вбивають.

Люди поспішають на майдан, сподіваючись отримати від німців землю.

Німецькі мотоциклісти підшукують затишні хати для офіцерів. Жителів просто викидають надвір.

Під вербами відпочиває сто німців. Всі веселі, бо фельдфебель має одну забаву: він кидає у воду мило, за яким кидаються сільські хлопчакі і, пірнаючи, забирають брусок один у одного.

Юля, побачивши цю забаву, гнівається і кричить німцям цього не робить. Жінка відчуває на собі погляди офіцерів, які уважно слідкують за нею. Вона поспішає до школи, де вже збираються селяни.

Німці не дозволяють людям сидати, бо з хвилини на хвилину має з'явитися комендант, якого люди мають зустріти скиданням шапок і низьким поклоном. З'являється офіцер зі своєю собакою. Хома Підситочок йде вручати йому хліб-сіль. Німець віддає хліб вівчарці.

Офіцер Отто Штаубе каже людям, що німці звільнили їх від комуністів і євреїв. За це вони повинні служити Німеччині: віддати зброю, не чинити опору. За порушення наказу буде розстріл. Комендант запитує, які люди мають прохання до діючої влади. Всі починають сперечатися, яка земля дістанеться кожному.

Старостою погоджується бути Тодось Шамрай. Комендант задоволений, бо бачить, що він зможе бити людей. Штаубе запитує Тодосю, які він має заслуги. Шамрай каже, що стріляв у Гната Реву. Він обіцяє чесно служити Адольфу Гітлеру і німецькій владі.

Джмелики зі зброєю розганяють натовп людей.

VIII

Родина Шамраїв жила багато, бо старий Купріян запроваджував у своє господарство багато техніки. У 1929 році його прийшов розкуркулювати Гнат Рева.

Сім'ю Купріяна везуть на північ.

На якійсь станції охорона випустила стару і Тадика подихати свіжим повітрям.

Хлопчик зірвався і покотився у прірву. Його, непритомного, знайшли мисливці. Весною він одужав, і був присутній на полюванні. За характером був замкнутий і жорстокий. Він втік із поселення. З того часу почалося життя злочинця: він зарізав свого товариша, втік у Крим, де перепродував крадені товари. Контрабандисти викинули його із вагона у пустелю. Алейого підібрав караван. У одній з бійок його ранять. Після лікарні він потрапляє в тюрму. Вночі йому сниться батько, який запитує його, чи помстився він кривдникам.

Після в'язниці двадцяти чотирирічний Тадик переїжджає до України. Поводить себе тихо. Тоді, коли Гнат повертався з хутора, Шамрай чатував на нього у яру. Коли він зрозумів, що промахнувся, то кинувся тікати до Західної України. Але пізніше територію окуповують німці, тож він повертається у Троянівку.

Тадик наказує не жаліти сім'ї членів радпартактиву. Перша жертва — Оксен Гамалія. Северин просить Шамрая самому поквитатись з цією сім'єю. Северин забирає Оксенові речі і штовхає жінку до дверей.

Із Вихорового двору забирають тільки Юлю. Северин заступається за Уляну та Йоньку, бо Тимко колись переховував його.

Юля йде спокійно, без страху, навіть підбадьорюючи Олену.

Вони прямують до хати Гната Рєви за його дружиною Настею.

Чоловіки б'ють Настю і Олену. Юля вдаряє Гошку по голові і тікає. По дорозі зустрічає чотирьох німців: офіцера і трьох солдатів. Офіцер запитує Юлю, що сталося. Вона відповідає, що Гошка хотів її зґвалтувати. Офіцер б'є Гошку і каже Юлі сідати в машину.

Карателі покидають двір.

Опритомнівши, Олена йде до колодязя. Вона також несе воду Насті.

Коли жінка заходить до будинку бачить зґвалтовану дочку Насті.

ІХ

У час коли йде війна, Йонька краде худобу і продукти. Німці забирають у людей господарство. Йонька хоче відвести корову на Василів кут, до далекої рідні. Хутір розташований у лісах та болотах, куди німці не підуть. Вирушає опівночі. На шляху зустрічає німецьку машину, але встигає заховатись.

У лісі помічає озброєних людей. Серед них впізнає Оксена. Гнат розповідає Гамалії, що Олену і Настю побили німці, Настя померла.

Партизани несуть на носилках пораненого Левка. Оксен наказує Йоньці відвести пораненого на Голубів хутір, до брата.

Х

У будівлі лікарні німці влаштовують казино. Отто Штаубе показує офіцерам Юлю.

Всі вражені її красою. Отто каже, глузуючи, що вона може працювати офіціанткою в їхньому казино. Юлі показують її кімнату.

Вона згадує своїх батьків — лікарів. Вона завжди жила в достатках. Підлітком вона цікавилась знайомствами з дорослими. Уже у восьмому класі завагітніла. Батьки зробили їй аборт. Юля не хотіла вчитися, але батьки змусили її подати документи до

медичного інституту. Замість вузу, вона днями гуляла по парках, задивляючись на військових. Юля зустрічалася з багатьма, але не надовго. Потім, зустрівши Федота, і вирішила вийти за нього заміж, жити тихо і спокійно, не турбуючись ні про що.

Юля обіцяє собі зробити все, щоб вибратись звідси.

Уранці до неї заходить Отто. Він запитує, як їй спалося, але вона не розуміє по-німецьки, тому тільки усміхається. Він розуміє це по-своєму, бере її за руку і веде до ліжка, але вона вириває руку і каже, що ще не звикла до нього.

Він виходить з кімнати.

XI

Йонька вже займається торгівлею риби. Весь улов він продає німцям.

Юля приходить до будинку Уляни забрати свій одяг. Жінка бачить вагітну Орису.

Коли Орися виходить з хати, Юля забирає собі якусь картонну коробку. Вона залишає свої речі Орисі.

Уляна дуже зла на Юлю, через те, що вона зрадила Федота.

Отто разом з Юлею виїжджають на природу.

Дівчина зав'язує очі і, сміючись, намагається зловити офіцера. Він вивертається від неї, але вона все ж таки схоплює його. Тепер він зав'язує очі, щоб спіймати її. Юля ріже його по горлі гострим предметом. Таке поранення смертельне.

Юля забирає пістолет, документи і тікає.

XII

Зима 1941—1942 року.

Зот Микитович веде півтисячну колону голодних і знесилених людей. Він дуже добрий чоловік, розуміє стан своїх людей і всіляко намагається їх підтримати: збирає для них теплі речі. Люди його поважають і жартома називають "капітан Чуркін". Біля нього їде Перехльостін — молодий міліціонер. Він впевнений, що колона тих людей не варта довіри від Радянської влади. Він переконаний, що його функція - контролювати тих небезпечніших державних злочинців, яких треба мучити голодом і холодом.

"Трудова армія" дістається хутора. Люди впускають її, зігрівають та годують.

Тимко й Марко заходять до багатого куреня козака. Він розмовляє з ними російською мовою. З ним проживає молода козачка Анютка. Вона розповідає, що її коханий Тимофій теж воює.

Тимко цілує Анютку. Вона відштовхується, каже, що не буде зраджувати свого коханого. Вранці Тимко чує розмову козачки з Коростильовим. Він — "чоловік низький, слабкий, хитрий, брехливий, але не злий. Ніхто не знає чим він заробляє, проте одягнутий найкраще". Коростильов прикидається ворожбитом і каже Анютці, що все в неї буде добре, треба тільки почекати.

Коростильов просить пожити у неї на квартирі. Він каже, що німців вигнали з-під Москви.

Після сніданку хлопці йдуть довбати землю на окопи.

Тимко, Марко і Коростильов сідають грітися біля вогнища. До них підходять грек Цівадіс — злодій південного краю, Тоська й Госька.

Цівадіс каже грати в карти на удари в Коростильова. Грек виграє і штовхає чоловіка. Тимко не витримує, підскочує і вдаряє грека.

Вихор збирає речі, і разом з Марком і Коростильовим приєднуються до військового ешелону на фронт.

XIII

Дивізія, де служить Тимко з Марком, направлена на Північно-Західний фронт. Вона рухається дуже повільно, оскільки тягне техніку та боєприпаси. За наказом штабу їхні сухпайки віддають Третій армії. Напівголодне військо все ж таки досягає місця призначення, але в останній момент отримує розпорядження про зміну напрямку руху.

Дев'ятого січня починається артилерійська битва. Радянським військам вдається успішно наступити і захопити Пено.

Тимко і Марко знаходяться у резерві, недалеко від фронту. Тиждень вони проходять військову підготовку, а потім їм видають бойову зброю. Частини швидко проходять санобробку і рушають.

Разом з Тимком, Митяєм і Марком воює татарин Абдулаєв. Його вважають східним чародієм. Абдулаєв знає керівництво всіх підрозділів, з якими він часто грав, проте не завжди чесно.

У рядах підрозділу крокує хитрий і ледачий Громов. За ним ніколи нічого поганого не спостерігали, адже він йшов у бій з усіма. Проте до кінця битви про нього ні слуху, ні духу, а опісля він з'являвся: важко дихав і показував порваний одяг. За характером неговіркий. Але його одна риса дивувала абсолютно кожного: у тилу він похмурий, біля фронту — веселий і усміхнений.

Командиром роти є молодий, сором'язливий, чуйний Моргунов. Він ніколи не лається і не розповідає про свій бойовий шлях, проте кожен помічає його кульгавість і бойові ордени на грудях. Бійці його дуже поважають, адже він відстоює їхні права перед командуванням. Моргунов створив особливий план занять із ротою, щоб навчити бійців поводитись у військовій обстановці.

Тимко приєднується до Абдулаєва. Група Вихора одягає білі маскхалати і одержує ножі. Завдання частини — привести "язика".

Вихору наказують чатувати один будинок. Коли з хати виходить німець, Тимко нападає на нього. Проте офіцер вибиває Тимковий автомат і кидає його в сніг. Тут з'являються Абдулаєв і захоплює ворога. Татарин задоволений, "язик" у них.

Коли приходять в розташування батальону, вартовий повідомляє, що один взвод накрило міною. Тимко бачить пораненого Марка.

Німці стріляють по наступаючих. Вибуховою хвилею Тимка відкидає у сніг. Він повзе і помічає під хатою двох німців з кулеметом. Тимко кидає у них гранату, але один німець виживає. Тоді Вихор вдаряє його по касці.

Радянські війська захоплюють східну частину села і просуваються далі. Червоноармійці поспішають туди, де ще відбиваються німці. Вороги переходять у контратаку.

Тимко помічає недалеко німецький офіцерський кашкет і біжить до нього. Раптом

хтось вдаряє його по спині. Офіцер лізе вгору по схилу. Вихор вистрелює в нього і втрачає свідомість.

Незадовго до того, ранять командуючого армією генерал-лейтенанта Овчаренка. Генерал задихається від болю, але щохвилини запитує молодого ад'ютанта про справи на фронті. Ад'ютант доповідає, що радянське військо просувається вперед, лижники захоплюють важливий військовий об'єкт — станцію і перерізають єдину дорогу для відступу німців. Генерал розуміє, що розгортається повномасштабний наступ. По дорозі він зустрічає вантажну машину, яка збирає трупи. З величезного досвіду війни генерал знає, що те військо, яке наступає, має більше жертв, ніж те, що обороняється.

Санітари розповідають Овчаренку про пораненого молодого бійця Вихора, який тримає в руці офіцерський кашкет.

Ад'ютант каже, що він знищив кулемет, який стріляв у батальйон, і цим дав можливість швидко повести наступ. Генерал приколює до шинелі Тимка медаль "За відвагу".

XIV

Йоньці наказують перелаштувати клуб на церкву.

До Орісі приходить мати і просить повернутись додому, оскільки дівчина скоро народить дитину. Оріся відповідає, що залишиться у Вихорів. Вона ображена, бо колись дуже благала батьків дати згоду на одруження з Тимком, проте вони відмовляли.

Спроби Йоньки кравцювати закінчились невдачею: люди зрозуміли, що старий хоче на них нажитись, тому відмовились від його "праці".

До хати Вихорів приходять Гошка, Северин Джмелик і якийсь німець. Вони забирають весь теплий одяг, але не знаходять шинелі і чобіт.

Оріся йде до річки полоскати одяг. Їй робиться недобре, вона відчуває, що незабаром народить. Латочка, який прийшов на річку ловити рибу, знаходить Орісю і приносить додому. Уляна каже Йоньці їхати за повитухою. Старий довго збирається в дорогу, бо думає кого б знайти, хто мало візьме грошей за цю справу.

Йоньки довго немає, Уляна просить допомоги у Явдохи Гречаної. Оріся народжує хлопчика.

Нарешті приїжджає Йонька. Але замість лікаря він привозить Шкурупія — знаменитого на всі хутори бикоріза, який погоджується прийняти пологи. Жінки сміються і кажуть, що дитина вже народилась.

Уся сім'я щаслива. Хлопчика охрещують Матвієм. Хрещений батько дитини — Гаврило, матір — Ганнуся, Орісіна подруга.

Хлопчик смаглявий, чорнобровий — викапаний батько.

XV

Оксен з іншими партизанами ловлять Ступську поліцію, яка має наказ вбивати тих же партизан.

У сільраді Гамалія представляється шефом сусіднього району і каже, що знає розташування партизанського загону "Іскра". Він ранить німецького офіцера. Командир

третього взводу доповідає Оксену, що гарнізон розсіяний, німці і поліцаї прорвалися на Зіньків. Оксен наказує робити відхід.

Партизани підривають мінний склад. Загін Оксена зустрічає німецький ар'єргард — посилений загін поліції. Вони довго б'ються. Оксен вирішує відходити в яри. Там зустрічає ще п'ятьох партизанів. Їх всіх оточують німці. Вони вирішують осісти в яру і зробити окопи. Оксен спалює партійні квитки всіх п'ятьох комуністів.

Санько — наймолодший від усіх — не витримує і вистрілює з гвинтівки. Після цього німці наступають. Вони вбивають Санька, Шередегу, Грицька Притику. Кир застрелюється. Живими залишаються тільки Оксен і Зозуля. Німецький офіцер наказує їх взяти живими. Джмелик хоче самотійно поквитатися з ними. Він заходить у тил, вбиває Зозулю, ранить Оксена.

Оксен ледве вилазить з окопу і йде на Джмелика. Джмелик вистрілює ще раз. Гамалія падає, але різко схоплюється. Бачачи, що вже опору нема, з кущів вилазять німці й поліцаї. Вони розмовляють про те, що німець ніколи б не убив свого земляка, на відміну від українців.

Тадик наказує вбити Оксенову сім'ю. Джмелик каже, що сам поїде в Троянівку і це зробить. У хаті Оксена, чоловік радить тікати. Він пояснює, що в дитинстві Гамалія не вбив його, тому він і не вб'є його дітей.

Мертвих партизан виставляють в селі напоказ. Старий Гамалія приходить подивитись на героїв. Його ведуть до офіцера, а він не бажає з ним розмовляти. Побачивши забитих, старий пильно вглядається в кожне обличчя і перед кожним схиляє голову". Він дякує сину, що він не зганьбив його перед людьми. Тихо прощається і легко, бадьоро йде геть.

Раптом усі завмирають: Оксенова рука витягнута так, ніби тримає пістолет. "Він ще й досі відбивається". Офіцер наказує стратити старого Гамалію. Дід просить людей пам'ятати, за що він помирає. Старого розстрілюють.